

ИНЪИКОСИ ВАЗЪИ КИШОВАРЗИИ АМОРАТИ БУХОРО ДАР ОСОРИ МУАРРИХОНИ НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XVIII – ИБТИДОИ АСРИ XX

Х. Пирумшоев, Ю.М. Изатов

Институти таърих, бостоншиносии ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ

Дар мақола вазъи кишоварзии аморати Бухоро дар осори муаррихони нимаи дуими асри XVIII- ибтидои асри XX инъикос гардидааст. Муаллиф чиҳати баррасии вазъи кишоварзӣ дар аморати Бухоро, дар осори муаррихони маҳаллӣ ба дигар манобеи хатгӣ диққат дода, қайд менамояд, ки ҳангоми ҳукмронии амирони Манғит дар аморати Бухоро вазъи кишоварзӣ дар ҳолати но мусоид қарор дошт. Гарчанде ҳокимони маҳаллӣ ба кишоварзи аҳамияти ҷидди намедоданд, вале ба мушкилот нигоҳ накарда, аҳолии маҳаллӣ ба кишти шолӣ, тамоку, бангдона, гандум, пахта, ҷав ва боғу тоқпарвариро ривоч дода, талаботи озуқаворӣ худро таъмин мекарданд. Муаллиф дар асоси манобеи рӯи даст дошта кишоварзии нимаи дуими асри XVIII- ибтидои асри XX -и аморати Бухоро бо аниқияти илмӣ воқеъбинона мавриди баррасии таърихшиносӣ қарор додааст.

Калидвожаҳо: кишоварзӣ, омоч, пулуг, Бухоро, Ҳисор, ғалла, замин, таноб, Амударё, пахта, Зарафшон, Памир, Панҷ, Вахш, Сурхоб, Кофарниҳон.

ОТРАЖЕНИЕ СОСТОЯНИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА БУХАРСКОГО ЭМИРАТА В ТРУДАХ ИСТОРИКОВ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX ВЕКА

Х. Пирумшоев, Ю.М. Изатов

В статье рассматривается состояние сельского хозяйства Бухарского эмирата в трудах историков второй половины XVIII – начала XX века. Автор, исследуя данную проблему, опирается на труды местных историков и другие письменные источники и отмечает, что в период правления мангытских эмиров состояние сельского хозяйства в Бухарском эмирате находилось в неблагоприятном положении. Несмотря на то, что местные правители не уделяли серьезного внимания развитию сельского хозяйства, население, преодолевая трудности, занималось выращиванием риса, табака, конопли, пшеницы, хлопка и ячменя, а также развивало садоводство и виноградарство, обеспечивая свои продовольственные потребности. Автор на основе имеющихся достоверных источников объективно и с научной глубиной рассматривает состояние сельского хозяйства Бухарского эмирата второй половины XVIII – начала XX века с точки зрения историографии.

Ключевые слова: сельское хозяйство, омоч (мотыга), плуг, Бухара, Гиссар, зерно, земля, таноб (мера земли), Амударья, хлопок, Зарафшан, Памир, Пяндж, Вахш, Сурхоб, Кафирниган.

REFLECTION OF THE AGRICULTURAL CONDITIONS OF THE BUKHARA EMIRATE IN THE WORKS OF HISTORIANS OF THE SECOND HALF OF THE 18TH – EARLY 20TH CENTURY

Kh. Pirumshoev, Y.M. Izatov

This article examines the state of agriculture in the Emirate of Bukhara as reflected in the works of historians of the second half of the 18th century and the beginning of the 20th century. In studying this issue, the author relies on the works of local historians and other written sources, noting that during the reign of the Manghit emirs, agriculture in the Emirate of Bukhara was in an unfavorable condition. Although the local rulers did not pay serious attention to the development of agriculture, the local population, despite numerous difficulties, cultivated rice, tobacco, hemp, wheat, cotton, and barley, while also developing horticulture and viticulture to meet their food needs. Based on available reliable sources, the author objectively and scientifically analyzes the state of agriculture in the Emirate of Bukhara during the second half of the 18th century and the beginning of the 20th century from a historiographical perspective.

Keywords: agriculture, omoch (hoe), plough, Bukhara, Hissar, grain, land, tanob (land measurement unit), Amu Darya, cotton, Zarafshan, Pamir, Panj, Vakhsh, Surkhab, Kofarnihon.

Сарсухан

Кишоварзӣ яке соҳаҳои муҳимми ҳаёти хоҷагии мардуми Бухоро дар нимаи дуими асри XVIII - ибтидои асри XX буда, омӯзиш ва баррасии он дар манобеи таърихӣ аз масъалаҳои муҳими таърихӣ халқи тоҷик ба ҳисоб меравад. Аммо вазъи кишоварзӣ замони ҳукмронии Муҳаммадраҳимбӣ ва Дониёл атолиқ дар сарчашмаҳои таърихӣ дасти аввали мансуб ба ин давра, ба монанди “Тухфат-ул-хонӣ”-и Муҳаммадвафои Карминағӣ, “Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати манғития”-и Аҳмади Дониш, «Таърихи амирони манғити Бухоро»-и Мушрифӣ Бухорӣ, “Тухфаи шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ ва “Таърихи амирони манғитияи Бухоро”-и Садриддин Айний мушаххас зикр нашудааст. Бо вучуди ин, аз ахбори Аҳмади Дониш, Мушрифӣ Бухорӣ ва Мирзо Абдулазими Сомӣ дар хусуси андозҳои замони Дониёл, аз ҷумла хироч, закот ва дигар навъҳои он, ки дар ин масъала поёнтар ишора мешавад, бармеояд, ки дар ин давра кишоварзӣ вучуд дошта, мардум ба ғаллакорӣ ва сабзавоткорӣ машғул мешуданд. Садриддин Айний бо дарназардошти замони салтанати Шохмурод мефармояд: “Умаро ва сарони сипоҳ ба унвони амлок ва танҳо қитъа-қитъа заминҳои зироатро соҳиб шуда, ба қорандагон анвои заҷр ва зулму раво медиданд. Ба ин сабаб моёи ҳаёти мамлакат, ки иборат аз зироат аст, тамом мухтал шуда, мардумро ҳамеша як қаҳту ғалои умумӣ таҳдид мекард” [1]. Аз ин ахбори муаррихони зикршуда бармеояд, ки дар замони салтанати Дониёл атолиқ ва амир

Шоҳмурод мардум ба кишту кори заминҳо машғул шуда, дар онҳо ҷав, гандум ва дигар навъҳои зироату ғаладонагиҳо кишт мекарданд.

Мушрифӣ Бухорой дар хусуси кишоварзии замони салтанати Дониёл ва Шоҳмурод иттилоъ намодааст. Аммо дар ҷое аз асараш аз вазъи кишоварзии деҳқонон дар давраи ҳукмронии амир Музаффар хабар медиҳад. Бино ба маълумоти ӯ дар ин давра мардум аз ҷабри андозҳои гарон ва амалдорони амир заминҳои кишти худро партофта, дар кӯчаҳо мегаштанд, гуруснагӣ хурӯҷ карда буд: “Заминҳои амлок ва дашту чул шуда, шӯрзада хоб кардааст. Қарзан агар касе, ки бо замини амлок панҷ таноб - даҳ таноб вақф ё мулк ҳам дорад, ки меқарад ва ё касби дигаре дорад, ки вай мебардорад, аммо холис бекасбе ва даромади дигаре надошта, ки замини амлок кор намонад, ки ҳама ҳар ҷониб рафта, муздурӣ ва ҳамоли карда, авқот мекунад. Камина вақте андаке шикасту рехт ва лой доштам, се - ҷаҳор мардикор одам фармуда овардам ва кор мекарданд. Аҳволи онҳоро пурсидам, гуфтанд амлоқкор ҳастем, деҳқонӣ карда натавонистем, муздурӣ мекунем” [8]. Ҳамчунин, қайд менамояд, ки Худои таоло низ балоҳо аз ҳар навъ, аз ҳар тараф бар сари мардуми Бухоро боронид, ки руоеи бечора ҳама талаф шуда, аввал ҷунон қимат шуд, ки мардумони бечора аз гуруснагӣ бимурданд ва боз ҳама вақт қиматӣ дар болои ин балоҳо буд [8]. Ин ахбори Мушрифӣ Бухороиро С. Айний дар асари худ “Таърихи инқилоби Бухоро” тасдиқ карда, ба таври кӯтоҳ қайд менамояд, ки аз ҷаври амлоқдор бисёр заминҳо нокишта монда, шӯғли деҳқонони бечора муздурӣ-мардикорӣ шуда, аксарӣ онҳо ҷилои ватан карданд [1]. Мушрифӣ Бухорой ҳангоми андозситонӣ ба маҳсулотҳои кишоварзӣ ишора менамояд: “Инчунин, дар гандум ва ҷав ва ҷуворӣ ва зағир ва мош ва наҳир ва алаф, яъне ҷамеи ашъе, ки мефурӯшанд, аминана медиҳанд” [8]. Садриддин Айний бо ишора ба замони ҳукмронии Музаффар ва Абдулаҳад низ қайд менамояд, ки “заминҳои зироат ва аҳзи закоти турук ва шаворёе як ранги тороч ва ярморо гирифт. Бинобар як таомули кӯҳна аз ҳосилоти заминҳои мамлукаи султонӣ (аксар заминҳои Бухоро аз ҳамин қисм аст) аз даҳ ҷаҳор, яъне аз сад чиҳил ба ҳисоби хазина ситонида мешуд. Дар аҳди Абдулаҳад ҳамин таомул расман ва суратан ҷорӣ буд” [1]. Мушрифӣ Бухорой ва Садриддин Айний ҳарчанд дар ин масъала маълумоти муфасссал намодаанд, аммо ахбори онҳо метавонад вазъи кишоварзӣ ва аҳволи кишоварзонро маълум намоянд. Дар таъриҳ ба ахбори онҳо натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки дар давраи Музаффар ва амир Абдулаҳад нисбат ба дигар давраҳои салтанати амирони манғитӣ вазъи кишоварзон мушкул буд. Андозҳои зиёде, ки дар ин давра ҷорӣ шуданд, аз ҳосили ба даст овардаи деҳқон зиёд буд. Бинобар ин, бисёри деҳқонон аз кишоварзӣ даст кашида, ба дигар корҳо машғул шуданд. Бо вучуди ин, дар ин давра дар заминҳои атрофи Бухоро, Ҳисор, Водии Вахш ва дигар минтақаҳои навъҳои гуногуни ғаладонагӣ, ба монанди гандум, ҷав, зағир ва ғайраҳо кишт карда шуда, мардум ба обҷақорӣ ва ползӣ низ машғул мешуданд.

Сайёҳ ва корманди низомии рус Логофет Д.И. қайд менамояд, ки пуштакӯҳҳои Вахшу Ҳисор барои коридани гандуму ҷав мусоид аст, ки дар кишти он ба обҳои сунӣ ҳоҷат нест, зеро барои сабзиш ва пухта расидани онҳо оби борон кифоят мекунад [6]. Ҳамзамон, ӯ аз киштукори зағир, пахта, ҷуворимака ва дигар навъҳои зироату ғаладонагиҳо дарак додааст, ки дар моҳи сентябр ҷамъоварӣ мешаванд [6]. Тибқи маълумоти ӯ дар кишти заминҳо аз навъи пулуге (омоч) истифода мебаранд, ки аз давраҳои Ошуру Бобул маъмул аст. Ин ахбори ӯро муаллифи дигари рус Т.Н. Бурнашев то дараҷае тасдиқ карда, мефармояд, ки дар водии Ҳисор шолӣ, пахта, тамоку, банғдона кишт карда мешуданд, аммо кишти пахта барои мардуми Бухоро яке аз масъалаҳои муҳими саноатӣ ба ҳисоб мерафт [3]. Шарқшиноси рус Н.В. Хаников, ки соли 1941 ба Бухоро омада буда, дар хусуси омода шудани нон дар Бухоро аз панҷ навъи ғаладонагиҳо ишора менамояд: “Дар Бухоро нонро аз 5 навъи ғаладонагиҳо: гандум, арзани сорочинӣ, ҷав, арзан ва ҷугорӣ омода мекунад” [10]. Ҳамзамон, С. Айний вобаста ба солҳои ҳукмронии амир Олимхон қайд менамояд, ки “ҳавлиҳои хуби Бухоро, дуконҳои хушиҷора, боғҳои маъмури атрофи шаҳр ва заминҳои ҳосилхези бисёре ба дасти маъмури даромад” [1]. Яъне, аз ин мазмун бармеояд, ки дар ибтидои асри XX мансабдорон бо истифода аз мавқеи худ заминҳои ҳосилхезро аз дасти деҳқонон ба ҳар васила кашида мегирифтанд. Ин воқеа метавонист бо иҷозати ҳоким ва ё қозӣ сурат гирад.

Дар манобеи зикршуда нишондиҳандаҳои кишоварзӣ мардуми аморати Бухоро мушаххас зикр нашудааст. Аммо ахбори пароканда ва кӯтоҳи онҳо ба ҳар ҳол дарак медиҳанд, ки дар давраи ҳукмронии амирони манғитӣ деҳқонон ба ғаллакорӣ, боғдорӣ ва зироткорӣ машғул буданд.

Аз маълумоти дар осори муаллифони зикршуда ва таҳлилу баррасии онҳо ба хулосае омадан мумкин аст, ки дар нимаи дууми асри XVIII-ибтидои асри XX мардуми хонигарии Бухоро ва шаҳру навоҳии тобеи он ба кишту кори ғаладона, аз ҷумла гандум, ҷав, кунҷит, наск, нахуд ва дигар навъҳои машғул мешуданд. Ин навъи ғаладонагиҳо ҳам дар шароити лалмӣ ва ҳам дар шароити заминҳои обӣ кишт карда мешуд. Дигар навъҳои зироатҳои техникӣ, ба монанди пахта, биринҷ, ҷуворимака ва

ғайраҳо низ парвариш меёфтанд. Деҳқонон ба киштукори обчакорӣ машғул мешуданд, ки дар онҳо навъҳои гуногуни кабудиву сабзавотҳоро парвариш мекарданд. Ҳамаи ин зироатҳо дар баҳор кишт карда шуда, дар фаслҳои тобистон ва аввали тирамоҳ ҷамъоварӣ мешуданд.

Дигар аз масъалаи муҳими кишоварзӣ дар ин давр тарзи шудгори заминҳо мебошад. Мушрифӣ Бухорой, Аҳмади Дониш, Мирзо Абдулазими Сомӣ, С. Айнӣ дар ин хусус маълумот нисбатан муфасссал надодаанд. Д.И. Логофет дар ин бора менависад, ки олотҳои шудгори ин давра сода буд, агар олотҳои меҳнат хубтар мешуд, ҳосили хуб ба даст меомад [6]. Тибқи ахбори ӯ мардуми Бухоро аз олотҳои кишти вазнин, ки аз давраи қадим - аз Ошуру Вавилон мерос гирифтаанд, истифода мекарданд [6]. Н. Хаников низ дар ин масъала ба Д.И. Логофет ҳамфикр мебошад [10]. Ҳамзамон, аз кишти замин, тарзи истифодаи омовҳо ба воситаи барзаговҳо ва сохти омовҳо (плуг) ёдовар шудааст [10]. Ахбори Д.И. Логофет ва Н. Хаников дар ин хусус ба ҳақиқат наздиканд. Дар така ба ахбори онҳо ва манобеи илмӣ натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки дар нимаи дуҷуми асри XVIII ибтидои асри XX олотҳои меҳнат нисбатан оддӣ буд. Дар кишти заминҳо аз омов ва каланду бел истифода мекарданд. Ҳамчунин, дар ин давра ду навъи омовҳо вучуд дошт. Навъи якум, ки омови калон ном дошт, ба воситаи барзагов ба кишти мазрааҳои саҳро истифода мешуд ва омови хурд бошад, ба воситаи хар барои кишти полезиҳо ба кор мерафт. Пас аз ин бо мола ва сихмола хоки замини шудгоршударо майда ва ҳамвор мекарданд [4].

Кишти зироатҳо, ғалладонагӣҳо ва дигар навъи полезиву сабзавотҳо бе истифодаи об чандон ҳосили хуб намедихад. Ахбори сарчашмаҳо дар хусуси зироату ғалладонагӣҳо ва заминҳои кишти обиву лалмӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар нимаи дуҷуми асри XVIII – ибтидои асри XX барои обёрии заминҳо, бешубҳа, қорҳои бузург анҷом дода шуда, шабақаҳои обёрӣ вучуд дошт. Аммо масоили обёрӣ дар сарчашмаҳои таърихӣ, хусусан асарҳои Аҳмади Дониш, Мушрифӣ Бухорой, Мирзо Абдулазими Сомӣ, Садриддин Айнӣ ва Мирзо Содикҷоҳаи Гулшанӣ мушаххас зикр нашудааст. Ягона далели онҳо дар ин бора ёдовар шудан аз заминҳои кишти обӣ ва ё зикри навъҳои зироате мебошанд, ки парвариши онҳо бе истифодаи об ғайриимкон аст. Дар гурӯҳи дигари манобеи таърихӣ, яъне дар асарҳои муаррихон ва саёҳон дар ин бора то дараҷае ишора шудааст. Аз ҷумла, Н. Хаников, ки бештар ба масоили обёрии шаҳрҳо ишора кардааст, дар баъзан ҷойҳо аз обёрии заминҳои кишти ин ё он минтақа низ ёдовар мешавад. Масалан, дар хусуси обёрии заминҳои Кармина мефармояд: “Заминҳои Кармина бо ҷӯйборҳои на чандон калон аз дарёи Зарафшон обёрӣ шудаанд. Шаҳрирӯд яке аз ҷӯйборҳои калонтарини сунъии хониғарӣ мебошад ва он шаҳри Бухороро убур карда, дар қисмати ғарбии деворҳои шаҳр дар назди дарвозаи Талипач тамом мешавад. Аз он як миқдор ҷӯйборҳо барои обёрии заминҳои кишт ва боғҳои Бухоро ва навоҳии он сохта шудаанд. дар ин ҷӯйбор моҳе ду маротиба барои пур кардани ҳавзҳо ва обёрии заминҳо об ҷорӣ карда мешавад” [10]. Д. Логофет низ масоили обёрии заминҳои киштро аз дарёҳо мавриди зикр қарор додааст. Аз ҷумла, мефармояд: “Аз қадимулайём давлатҳои назди Амударё, ки ҳоло заминҳои Бухороро ташкил медиҳанд, ба шумули минтақаи серҳосил мансуб буданд, чунки асоси онро заминҳои қорам ва маҷмӯи дарёҳое, ки аз пирияхҳои қаторкӯҳҳои Ҳисор, Зарафшон ва Помир сарчашма мегирифтанд ва ин давлатҳоро обёрӣ мекарданд, ташкил менамуданд. Амударё, Панҷ, Вахш, Қизилсу (Сурхоб), Қофарниҳон, Сурхон, Зарафшон ва шохобҳои сершумори онҳо ин сарзамини калони барои кишт муносибро обшор мекарданд. На он қадар дертар маҷмӯи обёрии таназулффта қаблан тамоми аҳолии ин давлатҳоро бо об таъмин мекарданд, ки ин боиси серҳосилии ва сабаби асосии некуаҳволии мардуми зикргардида буд” [6]. Тибқи ахбори ӯ дар мавсими тобистон қорҳои обёрӣ сурат мегирад, ки ҳамаи мардум ҳисса мегирифтанд [6]. Т.Н. Бурнашев ба Н. Хаников ва Логофет ҳамфикр буда, қайд менамояд, ки Ҳисор нағз обёрӣ карда шуда буд [3]. Т.Н. Бурнашев, Н. Хаников ва Д. Логофет, ки худ ба Бухоро ва дигар шаҳру навоҳии он омада буданд, аз вазъи зиндагии мардум ва хоҷагидории онҳо аз наздик шинос шуда, асосан дидаву шунидаҳояшонро мунъакис кардаанд, ки дар воқеъбинона тасвир ёфтани ин ҳодиса аз ҷониби онҳо ба андешаи мо ҷойи шубҳа нест. Аммо Аҳмади Дониш, Мушрифӣ Бухорой Мирзо Абдулазими Сомӣ побанди масоили сиёсӣ шуда, инъикоси вазъи зиндагии мардум, хусусан деҳқононро аз мадди назари худ дур гузоштанд. Содикҷоҳаи Гулшанӣ низ ба ин масъала таваҷҷуҳ накардааст. Шояд яке аз сабабҳои асосии ба синфи ҳукмрон таваҷҷуҳ намудани муаррихони зикршуда ва ба шарту шароити деҳқонон қамаҳамият будани онҳо маҳз ба мавқеи онҳо вобаста бошад, зеро ин муаррихон, тавре ки қайд кардем, аз хидматгорони дарбори манғития буданд. Бо вучуди ин, ҳарчанд ин муаллифон ба ин масъала тамоман таваҷҷуҳ накарда бошанд ҳам, далоили дар хусуси кишоварзӣ овардаи онҳо аз обёрии заминҳо дарак медиҳад.

Дар натиҷаи омӯзиши манобеи хаттӣ натиҷагирӣ кардан мумкин аст, ки нимаи дуҷуми асри XVIII-ибтидои асри XX дар аморати Бухоро ва шаҳру навоҳии тобеи он қорҳои бузурги обёрӣ ҷиҳати кишт ва парвариши зироату ғалладонагӣҳо анҷом дода мешуд. Заминҳо асосан аз ҳисоби дарёҳо ва

шоҳобҳои Амударё, Зарафшон, Кофарниҳон, Панҷ, Вахш ва ғайраҳо бо об таъмин карда мешуданд. Каналу ҷӯйборҳо дар аввал аз ҳисоби ҳукумат анҷом меёфт, аммо дар он мардум даъват карда мешуд, яъне кандани ҷӯйбору каналҳо низ ба зиммаи деҳқонон бор буд. Истифодаи ин гуна обҳои андозаи худро дошт, ки бо номи қушпулӣ маъмул буд. Қисми аз ин маблағи ҷамоваришуда барои корҳои обёрии оянда истифода мешуд ва қисми дигараш дар ғоидаи мансабдорон мемонд. Минбаъд феодалон низ ба сохтани каналҳои обёрӣ даст заданд, ки ғоидаи худро аз деҳқонони кишоварз меситониданд. Таъмири иншооти гидротехникӣ низ аз ҳисоби мардум маҷбуран анҷом меёфт ва фақат барои нигоҳ доштани Ҷўпонато баҳору тирамоҳ панҷҳазоркасӣ ба кори маҷбурӣ бурда мешуд [5]. Ҳукумати амирӣ каналу захбурҳои коммуналиро моликияти худ эълон карда, барои танзиму нигоҳдории об мироб таъин мекард. Аҳоли вазифадор буд, ки барои истифодаи об ба давлат андоз супоранд ва барои тоза кардани каналҳо маҷбуран ба ҳашар бароянд.

Дар Бухорои Шарқӣ низ каналҳои зиёди обёрӣ вучуд дошт, ки то асри XIX сохта шудаанд. Дар наздикии деҳаи Қаратоғ, ки дар ҳуди соҳили дарёи Қаратоғ воқеъ аст, 4 ҷӯйбор мавҷуд буд, ки дарозии ҳар кадоми онҳо аз 3 то 3,5 километрро ташкил мекарданд. Дар Душанбе низ 2 ҷӯйбор – Сариосиё ва Шоҳмансур воқеъ буд, ки аз дарёи Душанбе сарчашма мегирифтанд ва заминҳои деҳаҳои Шоҳмансур, Сариосиё, Алачабофон ва Заргарро бо об таъмин мекарданд [7]. Заминҳои кишти ноҳияи Янгибозор аз ҳисоби дарёи Кофарниҳон обшор карда мешуд. Ин заминҳо аз дарёи мазкур дар масофаи 10 километр обёрӣ карда шуда буданд. Дар ҳудуди минтақаи Кўлоб захбурҳои Даҳана ва Зиракӣ вучуд доштанд, ки аз дарёи Сурхоб сарчашма гирифта, заминҳои даҳҳо деҳаро бо об таъмин мекарданд. Дарозии ин каналҳо 10 — 15 километрро дар бар мегирифт [7].

Тавре қайд кардем, каналу захбурҳои обёрӣ ба воситаи мардум ба зӯрӣ анҷом дода мешуд, ки ҳокимон ва дигар мансабдорон мардуми ҳар як деҳаро ба ҳашар бароварда, ба корҳои обёрӣ сафарбар менамуданд ва аз ҳисоби каналу ҷӯйборҳо ғоидаи калон ба нафъи худ ва амирони манғитӣ ба даст меоварданд.

Ҳамин тариқ, масоили обёрии заминҳои кишоварзӣ дар “Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати амирони манғитӣ”-и Аҳмади Дониш, “Таърихи амирони манғити Бухоро”-и Мушрифӣ Бухорӣ, “Тухфаи Шоҳӣ”-и Мирзо Абдулазими Сомӣ ва “Таърихи амирони манғитияи Бухоро”-и Садриддин Айний мавқеи марказӣ надошта бошанд ҳам, маълумоти дигар маъхазҳо онҳоро бештар тақвият бахшидаанд. Ахбори кўтоҳи онҳо дар бораи зироатҳои обӣ шаҳодат медиҳад, ки метавон бо инъикоси масоили обёрии заминҳои кишоварзиро дар асарҳои онҳо эътироф ва тасдиқ кард. Маълумоти бештар дар ин бора дар асарҳои Н. Хаников ва И. Логофет инъикос шудааст.

Боғдорӣ низ яке аз соҳаҳои муҳими кишоварзӣ мебошад. Мушрифӣ Бухорӣ дар рисолаи худ аз вазъи боғу тоқпарварӣ дар нимаи дуҷуми асри XVIII ибтидои асри XX мушаххасан ёдовар нашудааст. Аҳмади Дониш, Мирзо Абдулазими Сомӣ, С. Айний ва Содикқочаи Гулшанӣ ба монанди Мушрифӣ Бухорӣ вазъи боғутоқпарварии ин даврро дар фасл ё боби алоҳида инъикос накардаанд. Аммо дар рисолаҳои онҳо зимни инъикоси воқеаҳои таърихӣ гаҳу гузаре ба ин масъала ба таври умумӣ ишора шудааст. Масалан, Мушрифӣ Бухорӣ мефармояд: “камина ба вақте ки дар Янгиқурғон будем, бисёр ба ҷаҳорбоғ табарруки эшон раҳимаху-л-Лоҳ мерафтем ва аз ангур ва дигар меваҳои табаррук гирифта меҳӯрдём” [8]. Мушрифӣ Бухорӣ дар чанд ҷойи дигар ба таври умумӣ ишора ба боғ кардааст, вале ў аз корҳои боғдорӣ, навъи меваҳо (ба истиснои ангур), ҳосилгундорӣ ва аҳволи боғпарварон ёдовар нашудааст. Тибқи ахбори Аҳмади Дониш дар аҳди амир Музаффар “аксар заминҳои фуқароро барои ҷаҳорбоғи султони баргузида бихарид ва ҳар ҷо, ки (ҷаҳор) боғе медиданд, барои подшоҳ меҳариданд, то ҳама фавоқиҳу неъмат ба давлатхона ҷамъ бошад, то агар касеро иштиҳои ангуру анҷир бошад, сар дар ин дарбор ниҳаду хидмат кунад ва бодиринг хўрад” [2]. Содикқочаи Гулшанӣ низ аз меваҳои якчанд ноҳиву тумонҳои тобеи Бухоро, ба монанди тумони Пирмаст, Наршах ва дигар ноҳияву вилоятҳо ёдовар шудааст. Хусусан дар бораи боғҳои Пирмаст мефармояд: “Ба тамоми арозии ин тумон боғу басотин аст. Ширинӣ ва мавиз ва ангури ин ҷо аз ҳадди таъриф бурун аст, дар ниҳояти дараҷа шаҳднок аст” [9]. Ў ба таври умумӣ аз боғҳои Қарнаб, Қаршӣ, вилояти Калиф (воқеъ дар соҳили дарёи Ҷайхун), Шаҳрисабз, боғҳои атрофи Деҳнав, Вахш, Ванҷ ва ғайраҳо ёдовар мешавад. Аммо вазъи боғутоқпарварӣ ва навъҳои парвариши меваҳо (ба ғайр аз ангур ва тут) зикр намекунад. Бино ба ахбори Н. Хаников дар боғҳои атрофи Бухоро себ, нок, ангур, анҷир, зардолу, анор, тут, бодом ва ғайраҳо мавҷуд буданд [10].

Ахбори манобеи хаттӣ шаҳодат медиҳанд, ки дар замони салтанати амирони манғитӣ дар баробари кишти ғаладонаву дигир намуди зироаткорӣ, боғдорӣ низ васеъ ривож дошт. Қисме аз деҳқонон ба боғдорӣ машғул шуда, ба ин восита зиндагии худро пеш мебарданд. Боғҳои ҳукуматӣ ва амирӣ низ вучуд доштанд, ки барои истироҳат ва истифодаи амирон қарор мегирифтанд. Ҳокимон ва ё бекҳо боғҳои хоси зудро доштанд. Ҳамчунин, бисёре аз боғҳои деҳқонон дар охири ҳукмронии

сулолаи манғития зўран харида ва ё мусодира мегаштанд. Ин ҳам дар ҳоле сурат мегирифт, ки агар боғи меҳнаткардаи деҳқон ба амир ва ё амалдорони ӯ писанд меомад.

Боғҳои ин давра ҳам дар заминҳои лалмӣ ва ҳам дар заминҳои обӣ бунёд мегардиданд. Боғҳои амирӣ ва ё ҳокимон асосан дар заминҳои обӣ ҷой доштанд. Дар боғҳои ин давра навъҳои гуногуни дарахтони себ, нок, зардолу, гелос, анор, анҷир, хурмо, тут, ангур ва ғайраҳо парвариш меёфтанд.

Хулоса

Ҳамин тариқ, дар асарҳои таърихии Аҳмади Дониш, Мушрифӣ Бухорӣ, Мирзо Абдулазими Сомӣ, Садриддин Айнӣ, Содикхоҷаи Гулшанӣ ба ҳаёти кишоварзии аморати Бухоро дар нимаи дуюми асри XVIII - ибтидои асри XX ба таври умумӣ ишора шудааст. Муаллифон бештар ба масоили сиёсӣ рӯ оварда, дар таркиби ҳаводис гоҳу гузаре аз вазъи кишоварзии аморати Бухоро ёдовар шудаанд. Ахбори Н. Хаников ва Д. Логофет оид ба маъалаи мазкур маълумоти Аҳмади Дониш, Мушрифӣ Бухорӣ ва дигар муаррихони аморати Бухоро тақвият мебахшанд.

Муҳаррир: Аҳмедов Ф.Ҳ. — н.и.т., муаллими қалони кафедраи фанҳои ҷомеашиносии ДДМҶТ

Адабиёт

1. Айнӣ С. Таърихи амирони манғитияи Бухоро/ С.Айнӣ. Куллийт.-Ҷ.10.- Душанбе,- 1966.
2. Аҳмад Махдуми Дониш. Рисола ё мухтасари аз таърихи салтанати хонадони манғития. Душанбе, 2010.
3. Бурнашев Т. Н. Путешествие от сибирской линии до города Бухары в 1749 г.и обратно в 1795 г./ Сибирский вестник.-СПб, 1818.
4. Ғафуров Б. Тоҷикон. Душанбе. 2020
5. Ғафуров Б. Тоҷикон. Ҷ.2. Душанбе. 1985.
6. Логофет Д.И. Бухарское ханство и его современное состояние. С.-Петербург, 1909.
7. Маджлисов А. Аграрные отношения в восточной Бухаре в XIX –начале XX века. Душанбе –Алма-Ата, Ирфон, 1967.
8. Мушрифӣ Бухорӣ. Таърихи амирони манғити Бухоро. Ҷ. 4. Дастхати Маркази мероси хаттии назди Раёсати АМИТ, таҳти № 2354/4.-С.
9. Муҳаммад Содикхоҷаи Гулшанӣ. Таърихи ҳумоюн. Душанбе, 2006.
10. Ханьков Н. Описание Бухарского ханства. Санктпетербург, 1843.

МАЪЛУМОТ ДАР БОРАИ МУАЛЛИФОН-СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ-INFORMATION ABOUT AUTHOR

TJ	RU	EN
Пирумшоев Хайдаршо узви вобастаи АМИТ, доктори илмҳои таърих, профессор	Пирумшоев Хайдаршо член-корреспондент Национальной академии наук Таджикистана, доктор исторических наук, профессор	Pirmshoev Haydarsho Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Doctor of Historical Sciences, Professor
Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши АМИТ	Институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша Национальной академии наук Таджикистана.	Institute of History, Archaeology and Ethnography named after A. Donish, National Academy of Sciences of Tajikistan.
E-mail: afson-88g@mail.ru .		
TJ	RU	EN
Изатов Юсуфбек Миралиевич ассистенти кафедраи фанҳои гуманитарии ДДМИТ	Изатов Юсуфбек Миралиевич ассистент кафедры гуманитарных дисциплин ДДМИТ	Izatov Yusufbek Miralievich Assistant of the Department of Humanities, DDTI
Донишгоҳи давлатии молия ва иқтисоди Тоҷикистон	Таджикский государственный университет финансов и экономики	Tajik State University of Finance and Economics
E-mail: ysuf.izatov@gmail.com		